

Новікова О. О.

Донецький юридичний інститут МВС України (м. Кривий Ріг)

**ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СТАТУС, ФУНКЦІЇ**

Статтю присвячено визначенню статусу відокремлених членів речення в сучасній лінгвістиці. Поняття відокремлення в лінгвістичній літературі потрактовують широко й розмито. Під нього підпадають різні за своєю синтаксичною сутністю явища: всі випадки інтонаційного й пунктуаційного виокремлення окремих членів речення та засобів експресивного синтаксису. Нами поглиблено типологію відокремлених членів речення в сучасній лінгвістиці, з'ясовано структурні особливості відокремлених обставин у сучасній українській мові, окреслено їх морфологічні вияви. Установлено функції відокремлених обставин у художніх текстах української мови.

Ключові слова: відокремлений член речення, відокремлена обставина, додаткова предикативність, напівпредикативність, ускладнене речення.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці не напрацьовано однозначного потрактування терміна «відокремлені члени речення». Глибшому розумінню природи ускладнення речення сприяли не тільки досягнення традиційного синтаксису як розділу граматики, а й успіхи нового напрямку – семантичного синтаксису й послідовного розмежування різних рівнів реченнєвої структури. Речення в семантичному синтаксисі розглядають в аспекті його відношення до пропозиції. Семантичний розгляд речення дає змогу розмежувати семантично ускладнене й формально ускладнене речення, відношення між якими є нерівнорядними [11, с. 212]. Номінація події не обов'язково забезпечена предикативною одиницею, тому речення, просте за структурою, може бути й семантично складним, тобто вміщувати не одну пропозицію, а дві й більше. Речення з дієприслівниковими зворотами, наприклад, є семантично складними, оскільки дієприслівник – це дієслівна форма, семантичний предикат. Ускладнене речення зазвичай є поліпропозитивним, водночас поліпропозитивне речення не обов'язково є формально ускладненим реченням, пор.: *Я слухав шум осіннього гаю = Осінній гай шумів + Я слухав* тощо. Ускладненим із семантико-синтаксичного погляду є таке речення, у структурі якого наявні певні типи синтаксичних відношень [11, с. 212].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження відокремлених членів речення у зв'язку з комунікативно-прагматичним і семантичним аспектами вимагає аналізу як класичних,

так і сучасних підходів до інтерпретації основних категорій простого ускладненого речення, зокрема праць таких кчених: Н. Д. Арутюнової, В. В. Бабайцевої, О. В. Бондарка, Ф. І. Буслаєва, В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, О. Х. Востокова, Г. О. Золотової, І. П. Іванової, Т. П. Ломтева, В. Матезіуса, Д. М. Овсяника-Куликовського, О. В. Падучевої, О. М. Пешковського, О. О. Потєбні, А. Ф. Прияткіної, О. О. Шахматова й багатьох інших.

Постановка завдання. Мета дослідження – комплексно проаналізувати особливості функціонування відокремлених обставин у сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. У лінгвістичній традиції додаткову предикативність витлумачують як синтаксичне значення, що частково збігається з предикативним, але не утворює речення [3; 13; 16; 17; 23].

Під терміном «додаткова предикативність» мають на увазі явища, у яких набуває відображення зв'язок між семантичною складністю речення і його синтаксичною структурою. Наявність додаткової предикативності відрізняє речення й від семантично складного (поліпредикативного, поліпропозитивного), але синтаксично елементарного, і від речення складного як особливої граматичної структури. Додаткова предикативність у реченні є несамостійною: вона обов'язково передбачає наявність основної («справжньої») предикативності й існує на її тлі, тому її називають також «другорядною», «побічною»,

«додатковою», напр.: *Хлопчики сиділи на крутому березі, звисивши ноги, і, стежачи за вудочками, вели тиху розмову* (Ю. Яновський). Частина такого речення за певної зміни можуть утворювати окремі речення, напр.: *Хлопчики сиділи на крутому березі, хлопчики звисили ноги, хлопчики стежили за вудочками та вели тиху розмову*. Проте цієї ознаки недостатньо. Перетворити частину речення в окреме речення можна й на семантичному рівні, напр.: *приїзд ректора* → *ректор приїхав*. Тому необхідним додаванням є те, що за додаткової предикативності є не тільки семантика предиката, а й ознаки предикації. Додаткова предикативність є тоді, коли безпосередньо в реченні встановлено зв'язок між предметом та ознакою (предикатом). Будь-яка предикація зумовлює актуалізацію ознаки, прив'язуючи її до дійсності, до моменту мовлення. У додатковій предикативності виявлювані – прямо або побічно – ознаки часу й модальності. Додаткова предикативність неоднорідна із синтаксичного погляду. Розрізняють: 1) пряму й 2) непряму додаткову предикативність. Дієслівна додаткова предикативність створювана дієприслівником й інфінітивом. Якщо напівпредикативний член аналогічний іменному присудку, то дієприслівниковий зворот являє собою аналог дієслівного присудка.

Інше тлумачення напівпредикативності запропоноване О. О. Камініною, яка зазначає, що загалом напівпредикативність співвіднесена з периферією речення (що не означає периферії висловлення) й пов'язана з функцією відокремлених означень та обставин [15].

Г. О. Золотова напівпредикативність убачає абсолютно незалежно від поняття відокремлення. Вона кваліфікує неособові форми дієслова й девербатив як способи вторинного, імпліцитно-предикативного позначення дії, як синтаксичні деривати дієслова-предиката й приписує їм ознаку напівпредикативності (лиш частково реалізує предикативні категорії часу, модальності, особи) [13, с. 29]. В. В. Бабайцева дає таке визначення напівпредикативності: «Напівпредикативність – це додаткове до основного висловлення повідомлення» [3, с. 151].

Напівпредикативність пов'язують, по-перше, з дієслівними формами (дієприслівником, інфінітивом, девербативом); по-друге, з відокремленими членами речення; по-третє, з додатковим висловленням.

Ми під напівпредикативним членом розуміємо «додатковий присудок», включений до речення на правах особливого другорядного члена (означення, обставини).

Додаткова предикативність неоднорідна. Різні види додаткової предикативності пов'язані з різними конструкціями, що ускладнюють речення, тобто другорядні члени речення, які містять у собі додаткове повідомлення, мають різний ступінь предикативності. Так, наприклад, відокремлені обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, є напівпредикативними членами, ступінь їх додаткової предикативності максимальний.

Багато питань, пов'язаних із дієсловами, попри тривалу історію дослідження, залишаються дискусійними. Це, зокрема, питання про місце дієприслівників у системі частин мови, про відношення їх до категорії часу, про синтаксичні функції дієприслівників як членів речення.

Тривалий час учені бачили в дієприслівнику віддієслівний прислівник [7; 10]. Потім не відразу й не завжди, чітко відділяючи дієприслівник від прислівника, стали виділяти їх в окрему частину мови [5; 20]. Деякі автори зараховують дієприслівник до змішаної, гібридної частини мови [28]. Більшість сучасних авторів бачать у дієприслівнику форму дієслова: гібридну, невідмінювану, обставинну, неособову [9; 21; 12 тощо].

Щодо категорії часу в дієприслівників усталилася думка, що категорії часу в них немає. Існує, проте, й інша думка [7; 12; 17; 29 тощо]. Сучасні дослідники пов'язують вираження значення часу в дієприслівників із категорією виду, яка, як відомо, охоплює всі дієслівні форми і впливає на всі інші дієслівні категорії. Завдяки цій категорії дієприслівники можуть мати відносне значення часу [9, с. 385–386].

Багато вчених, відповідно до основної функції додаткової дії, визначають синтаксичну функцію дієприслівника як другорядний присудок [8; 15; 22; 29 тощо]. Інші (і цей погляд утвердився в навчальній літературі) убачають у дієприслівнику тільки різновиди обставин [19; 20, с. 67–73 тощо]. На переконання В. М. Нікітіна, «погляди на дієприслівник як на другорядний присудок ... можуть розцінюватися як погляди граматично застарілі» [19, с. 199]. Треті наголошують на поєднанні в дієприслівників синтаксичних функцій другорядного присудка й обставини. Наприклад, В. В. Бабайцева як основний компонент синтаксичної семантики дієприслівникових зворотів бачить значення обставини, а значення вторинного (другорядного) присудка визначає як додаткове [4, с. 158].

Деякі автори в одних випадках уживання дієприслівників убачають функції другорядного присудка, в інших – тої чи тої обставини [27], що загалом відповідає тому, що одна й та сама слово-

форма залежного слова може виконувати в різних поєднаннях функції різних другорядних членів.

Однак не можна не помічати, що функція другорядного присудка укладається в традиційну систему другорядних членів речення, а, з іншого боку, обставини, виражені дієприслівниками, суттєво відрізняються від усіх інших обставин. Їм притаманна предикативність, обов'язковий зв'язок із підметом, який вони теж характеризують дієслівними лексичними значеннями, недиференційність обставинних значень порівняно з прислівниками й відмінковими та прийменниково-відмінковими формами [18, с. 262–265; 19].

Багато істориків мови, дотримуючись другого погляду, вважає, що дієприслівники й сформувалися завдяки появі та розвитку в певних формах дієприкметників обставинних значень [25, с. 6]. Інші наголошують, що ці значення успадковані від дієприкметників [1, с. 19–22].

Зв'язок дієприслівника з підметом, що виражає напівпредикативні відношення, є не тільки смисловий. Він є граматичним, але опосередкований фінітною формою присудка. Між іншим, відоме експліцитне вираження граматичного зв'язку дієприслівника з підметом можна виявити в утвореннях із дієприслівниковими зв'язками, де іменна частина звороту граматично координується з підметом: *Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів* (В. Винниченко); *Понуривши голову, відійшла вона вбік і пірнула в натовп* (З. Тулуб).

На думку прихильників першого погляду, функція другорядного присудка притаманна для дієприслівника в усіх випадках його вживання, у частині випадків ця функція може поєднуватися з обставинною функцією [2, с. 257]. Цей погляд за всієї його привабливості видається все-таки однобічним.

Дійсно, однорідні присудки теж можуть висловлювати одне щодо іншого відношення семантичної й навіть експлікованої за допомогою конкретизаторів на зразок *тому* залежності, але ці відношення не перетворюють поєднання однорідних присудків у підрядні: *А човен колихається й колихається, (тому) вихоплює з пожмакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то клекіт, то гнів* (Михайло Стельмах).

Однак в утвореннях із дієприслівниками подібні відношення набувають спільних граматичних виражень за допомогою підрядного зв'язку прилягання, що дає змогу репрезентувати значення другорядної дії, позначеної дієприслівником, надати цьому значенню характеру слабкої диференційної

характеристики одної дії іншою. Це загальне відношення характеристики, а також семантичний паралелізм дієприслівникового члена й присудка, зазначена вище напівпредикативність, вирізняють обставинні значення дієприслівників від обставинних значень, виражених прислівниками (з їх лексико-граматичними розрядами), відмінковими й прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивами (у певних поєднаннях із різними частинами мови) і дуже обмеженим діапазоном обставинних значень. Види обставинних значень у дієприслівників, як відомо, виражені передусім лексично. Із цим і пов'язана недиференційність обставинних значень у дієприслівників.

Послаблення в певних умовах зв'язку із суб'єктом (наприклад, в односкладних реченнях), уживання в сурядному ряді з прислівниковими й субстантивними обставинами, різні випадки порушення вимоги зв'язку з підметом не тільки в розмовному мовленні, а й по радіо, телебаченню, у письмовій мові спричиняють посилення в дієприслівників обставинних значень, до переходу їх у прислівники, прийменники, вставні слова, до переходу в групу сполучників.

Увага до обставинної семантики дієприслівників показує, що в різних умовах сильнішою чи слабшою є виявлювана функція другорядного присудка або обставини [15]. Мабуть, коректно кваліфікувати синтаксичні функції дієприслівникового члена як другорядного присудка-обставини, напр.: *Далеко за обрієм дорога починала зникати, вигинаючись маленькою стрічкою десь під самим сонцем* (П. Загребельний). Дієприслівниковий зворот співвіднесений із групою члена сурядного ряду: *починала зникати і (тому) вигиналась маленькою стрічкою десь під самим сонцем; починала зникати і (при цьому) вигиналась маленькою стрічкою десь під самим сонцем*, а також (з урахуванням зв'язку з підметом) із підрядним причини: *починала зникати, (тому що) вигиналась маленькою стрічкою десь під самим сонцем*. У реченні *(Він намагався вирішити це складне завдання, не маючи жодного уявлення, з якого боку до нього підійти)* конкретизатор *проте* в складі дієприслівникового звороту є виразником протиставно-допустової семантики, що дає змогу співвіднести зворот із однорідним присудком: *намагався вирішити це складне завдання, але/ проте/ не мав (при цьому) жодного уявлення, і з підрядним допустовим. Хоча (й) намагався*.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми (І. Нечуй-Левицький); *Дивлячись на людей, усміхався й мій батько – великий добрий*

чоловік (О. Довженко); *Прочитавши від першого до останнього рядка, переглянувши всі ілюстрації*, Байда заговорив, хитрувато посміхаючись (Д. Бедзик) – на перший план висувається дієприслівниковий зворот зі значенням обставини часу. Крім того, дієприслівникові звороти можуть передавати значення причини, напр.: *Гнат зрадив, побачивши Настю й сина*, і заплакав (М. Коцюбинський); *Ясний місяць зблід, засоромившись зірки та червоного ранку* (І. Нечуй-Левицький); умови: *Не знавши броду, не ліз у воду* (Народна творчість); *Не знаючи історії, неможливо збагнути власне майбутнє* (М. Рябчук); мети: *Зненацька він зупинився, уважно прислухаючись* (О. Донченко); *Залежно від погоди смужечка вужчала або ширшала, і темна лінія обрїю або ж наближалася до верхньої перекладини рами, або ж віддалялася, ще більше підкреслюючи чорноту й дикість заліза, його міцність і твердість* (П. Загребельний); наслідку: *Згори падав золотавий дощ, заколисуючи своєю казковістю* (Тетяна Левицька); *Він дивився на неї, гублячи усі думки, слова та спогади* (І. Роздобудько).

Дослідники звертають увагу на випадки, у яких заміна сполучень із дієприслівниками неможлива поєднаннями з однорідними присудками, зокрема у вираженні дієприслівниками значення способу дії, напр.: *То вклониться їм зустрічна берізка, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка...* (А. Шиян). Проте така заміна можлива, а характер значення способу дії можна зберегти за допомогою вираження приєднувального значення конкретизатором *при цьому*, напр.: *Сини стояли без діла й балакали, (при цьому) поспиравшись на заступи* (І. Нечуй-Левицький).

Наявність співвідносних синонімічних утворень не може бути достатнім аргументом у визначенні синтаксичного статусу того чи того утворення. За своєю структурою й за відповідною співвідносністю з групами присудків дієприслівникові звороти поділяють на дієслівні та іменні. Іменні зазвичай перебувають із підметом у контактній позиції, напр.: *Ягор, продавши якось у місті багатющий урожай полуниці і добре будучи під джмелем, на весь виторг найняв духовий оркестр, – до самої Зачіплянки грали*

(О. Гончар); *Будучи свого часу учнем Вольтера, К. А. Гельвецій критично ставився до його дієтичних поглядів і повністю відійшов від ідеалізму* (А. Волкова).

Утворюючи з підметом напівпредикативні сполуки, конструкція є виразником разом з атрибутивними конструкціями напівпредикативних утворень, відрізняючись хіба що синтаксичною функцією напівпредикативного члена. Від напівпредикативних конструкцій як таких вона відрізняється своїм зв'язаним характером. Дієслівні дієприслівникові звороти можуть мати як головний член будь-який член речення і займати різні позиції, не будучи граматично та позиційно залежними від присудка, напр.: *Вилазиш із дуплавины – й наче роздвоюєшся, переставиши відчувати на собі і в собі могутнього дуба, і, либонь, так само дуб жаліє за тобою...* (Є. Гуцало); *Не обійтися також без того, щоб і твори українських письменників за кордоном почали друкувати в престижних видавництвах і солідними тиражами, супроводжуючи це потужними промоакціями в мас-медіа* (Я. Голобородько), тоді як іменні дієприслівникові звороти, контактні пов'язані з підметом, є семантично паралельними. Як результат у власне ускладнювальних утворень виникають ознаки, притаманні ускладнювальним конструкціям із паралельними членами. Від останніх дієприслівникова ускладнена частина відрізняється якістю неповної предикативності: в утворень із паралельними членами – це не напівпредикативність, а співвіднесена неповна предикативність. У результаті предикативна структура ускладненого речення виявлювана як неповнопредикативною.

Висновки і пропозиції. Унаслідок подвійності власне ускладнювальної частини тричленної конструкції з дієприслівником ускладнене речення співвідноситься й із реченням з однорідними присудками, і зі складнопідрядними реченнями. Отже, відповідно до подвійного характеру, власне ускладнювальна частина бере участь у вираженні двох другорядних предикацій – у поєднанні з підметом і в поєднанні з присудком. Перспективу подальшої роботи вбачаємо в комплексному аналізі відокремлених та уточнювальних членів речення в сучасній українській мові.

Список літератури:

1. Абдулхакова Л. Р. Развитие категории деепричастия в русском языке. Казань: КГУ, 2007. 187 с.
2. Акимова Т. Г., Казинцева Н. А. Зависимый таксис *Теория функциональной грамматики*. Ленинград, 1987. С. 257–274.
3. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. Москва: Просвещение, 1979. 269 с.
4. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: учебник: в 3 ч. Москва: Просвещение, 1987. Ч. 3: Синтаксис. Пунктуация. 256 с.

5. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Санкт-Петербург, 1904. 302 с.
6. Богуславский И. М. О семантическом описании русских деепричастий. Неопределенность или многозначность? *Известия АН СССР. Серия «Язык и литература»*. Москва, 1977. Т. 36. № 3. С. 270–281.
7. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва: Учпедгиз, 1959. 623 с.
8. Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Ростов-на-Дону: Ростов-на-Дону, 1967. 330 с.
9. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. Москва: Наука, 1975. 560 с.
10. Греч Н. И. Практическая грамматика русского языка. Санкт-Петербург, 1827. 146 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
12. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Москва, 1980. 880 с.
13. Золотова Г. А. О видо-временных значениях имен существительных *Филологические науки*. 2005. № 6. С. 44–51.
14. Ицкович В. А. Обособление распространяющих членов предложения *Русская грамматика*. Москва: Наука, 1980. Т. 2. С. 180–190.
15. Камынина А. А. Современный русский язык. Синтаксис. Осложнение предложения полупредикативными членами. Москва: МГУ, 1983. 102 с.
16. Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. Москва: Высшая школа, 1976. 141 с.
17. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1972. 200 с.
18. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. 321 с.
19. Никитин В. М. Вопросы теории членов предложения. Рязань, 1969. 47 с.
20. Овсянко-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1912. 322 с.
21. Плотникова В. А. Атрибутивные формы глагола: причастие и деепричастие. *Русская грамматика*. Москва: Наука, 1980. Т. II. С. 664–675.
22. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1/2. 536 с.
23. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. Москва: Высш. школа, 1990. 176 с.
24. *Русская грамматика*: в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Наука, 1980. Т. II. 710 с.
25. Стеценко А. Н. История именованных действительных причастий и образование деепричастий в русском языке *Проблемы стилистики и лексики русского языка*. Москва, 1978. С. 3–11.
26. Тихонова В. Ф. Семантическая структура двусоставных бытийных предложений. *Соотношение структурно-семантических типов предложений в современном русском языке / межвуз. науч. сб.* Москва: МОПИ им. Н. К. Крупской, 1985. С. 66–72.
27. Чупашева О. М. Деепричастный оборот – какой это член предложения? *Русский язык в школе*. 2001. № 6. С. 83–86.
28. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык: в 3 частях. Москва: Просвещение, 1981. Ч II: Словообразование. Морфология. 238 с.
29. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Москва: Учпедгиз, 1941. 620 с.

ОБОСОБЛЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ: СТАТУС, ФУНКЦИИ

Статья посвящена определению статуса обособленных членов предложения в современной лингвистике. Понятие обособления в лингвистической литературе трактуют широко и размыто. Под него подпадают различные по своей синтаксической сути явления: все случаи интонационного и пунктуационных выделения отдельных членов предложения и средств экспрессивного синтаксиса. Нами конкретизирована типология обособленных членов предложения в современной лингвистике, выяснены структурные особенности обособленных обстоятельств в украинском языке, определены их морфологические проявления. Установлены функции обособленных обстоятельств в художественных текстах украинского языка.

Ключевые слова: обособленный член предложения, обособленные обстоятельство, дополнительная предикативность, полипредикативность, осложненное предложение.

**SEPARATED ADVERBIAL MODIFIER IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE:
STATUS, FUNCTIONS**

The article deals with status definition of detached parts of the sentence in modern linguistics. In linguistic literature the concept detached is defined widely and vaguely. It comprises syntactically different phenomena: all cases of intonation and punctuation distinguishing of some parts of the sentence and means of expressive syntax. In the article we try to advance the typology of detached parts of the sentence in modern linguistics, to clarify structural features of detached adverbial modifiers in Ukrainian language, to describe their morphological expressions. The functions of detached adverbial modifiers in Ukrainian fiction works are established.

Key words: *detached part of the sentence, detached adverbial modifier, additional predicativity, half predicativity, complicated sentence.*